

Ірина Рева

ІДЕНТИФІКАЦІЯ З АГРЕСОРОМ ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ*

Об'єкт та предмет дослідження. Об'єкт дослідження – ідентичність українського селянства у ХХ ст. Предмет дослідження – формування травматичної психологічної залежності частини українського селянства від агресора (більшовицької влади).

Джерела та література. У якості джерел у дослідженні використані свідчення селян-очевидців Голодомору та мемуари (Макогон П., Гойченко Д., Галан А., Бут М., Зайченко Г., та інші), документи партійних органів різного рангу, звіти органів НКВС про настрої селян у 1934-1935 роках, у яких простежується “слід” психологічної травми 1932-1933 рр. У роботі використані дослідження, присвячені психології жертви, впливу голоду та інших стресових переживань на особистість, її систему цінностей та поведінку (Малкіна-Пих І., Сорокін П., Фройд А., Кемпінський А., Беттельгейм Б., Охберг Ф. (Ochberg F.), Греєм Д. (Graham D.), Ролінгз Е. (Rawlings E.), Різбі Р. (Rigsby R.), Бартол К.), вивченню наслідків Голодомору психологічних (Обушний М., Воропаєва Т., Найдьонова Л., Гридковець Л., Рослюк С.) та культурних (Стасюк О., Козицький А.), а також історичні дослідження, у яких висвітлено загальну суспільну атмосферу 1930-х років (Єсельчик С., Гриневич В., Гриневич Л., Шкварчук В.)

Актуальність теми. Постгеноцидне українське суспільство переживає перехідний етап на шляху до оздоровлення й усі фактори, які впливають на цей процес, потребують наукового осмислення. Радянська імперська культурна парадигма ще значною мірою визначає нашу дійсність. Про це свідчать більшовицькі назви вулиць та населених пунктів, збережені до цього часу пам'ятники В. Леніну, спроби відродження культури Й. Сталіна та реанімації радянської символіки, агресія, яку викликає у частини населення ідея дерадянізації тощо.

Проблема “застрягання” українського суспільства в тоталітарній спадщині тривожать багатьох наших співграмадян. В Інтернет-мережі на сайтах та блогах часто можна зустріти дискусії, де для пояснення феномену “залежності від минулого” (найчастіше ідеться про деформації української національної ідентичності [40], втрату історичної пам'яті [8], соціальну інертність [37], тенденційність у науковій сфері [30], неповноцінну еліту тощо) вживають термін “стокгольмський синдром” у якості самодіагнозу. Отже дослідження трансформацій національної та культурної ідентичності українців у радянський період мають суспільний попит.

Методологія. Я відштовхуюся від теоретичних розробок у галузі психології, яка вивчає поведінку людини в екстремальних ситуаціях, зокрема феномен ідентифікації з агресором як реакцію психіки на стресову ситуацію. Також я використовую дослідження геноцидів та трагедій інших народів, у яких вивчається психологічна реакція суспільства на насильницькі практики. У дослідженні використані наступні методи історії та психології: біографічний, порівняльний, спостереження.

У сучасному українському культурному просторі склалася парадоксальна ситуація: “люди по той бік Збруча краще пам'ятають, більше говорять і переживають події в Україні 30-х років, ніж люди, які самі або їхні рідні пережили це жахіття”, – зауважує психотерапевт С. Ростюк [29]. Як не дивно, саме на Півдні та Сході України, де внаслідок голоду 1932–1933 рр. загинули мільйони людей, найбільше спостерігається несприйняття Голодомору як геноциду, витіснення його з суспільної свідомості [18, с. 168], відчуження від українських національних цінностей та заангажованість у радянські цінності [25]. Частина свідків Голодомору, чітко пам'ятаючи пережиті в дитинстві жахи розкуркулення, грабницьке вилучення їстівних запасів, винуватцем голоду 1932-1933 років вважають “неврожай” [2, с. 63], “троцькістів” [15, с. 1], в умовах незалежної України продовжують бути апологетами комуністичної партії [5, с. 10].

На нашу думку ці факти свідчать про сформовану психологічну травматичну залежність між представниками частини українського селянства та комуністичною владою як наслідок терору голодомом в 1932-1933 роках на тлі переслідування інтелігенції за “український буржуазний націоналізм” та переходу більшовицької влади від проукраїнських культурних орієнтацій (політика “коренізації”) до російської імперської культурної парадигми. В цьому полягає новизна даного дослідження.

Традиційно дослідники історичної пам'яті представляють трансформацію ідентичності Українців на зламі 1920–1930-х років як наслідок успішної діяльності комуністичної пропаганди в умовах поразки проукраїнських сил. Серед засобів цієї пропаганди: символічне привласнення простору (запровадження червоної зірки, прапора, встановлення пам'ятників, перейменування населених пунктів тощо), переписування історії, політика “коренізації”, створення пантеону українських борців за комунізм (М. Щорс, Г. Котовський), масові заходи, запровадження радянських свят (день “Інтернаціоналу”,

* Доопрацьована доповідь автора, виголошена на Міжнародній науковій конференції “Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)”, м. Київ, 20–21 листопада 2013 р.
Докладніше: <http://www.history.org.ua/?litera&id=9254>

річниці “Жовтневої революції”, 8 березня тощо) [11, с. 353–438], апеляція до вже знайомої українцям російської імперської культурної парадигми, яка представляє російську культуру як “вищу”, “першу серед рівних” [14, с. 37–44].

Звичайно, важливою складовою нав'язування радянських цінностей були репресії, вивченню яких українські історики приділяють багато уваги, але, як на нашу думку, поза увагою дослідників залишається механізм впливу репресій на особистість. В історичних дослідженнях зміна ідентичності українців у 1930-х виглядає як пристосування або форсована (“стимульована” політикою залякування) еволюція, у процесі якої громадяни УРСР приймають свідомі (нехай і болісні) рішення на користь асиміляції та загалом розуміють, що з ними відбувається. За такою логікою, заангажованість у радянські цінності мала би спостерігатися переважно в наступного покоління людей, які народилися в інформаційному вакуумі в сорокові – п'ятдесяті роки й не зазнали особисто репресій та Голодомору, – такий висновок робить історик та політолог Олександр Палій. Люди, народжені в 1920–1930 х, вважає дослідник, мали би суттєво відрізнитися від цього “прорадянського” покоління пам'яттю про “сталінський терор”, про події Голодомору [21]. Їх ставлення до радянської влади, до її ідеології та цінностей, здавалося, б повинно бути вкрай негативним...

Але практика свідчить, що відбувалися й інші процеси. Нижче я розгляну механізм формування травматичної залежності та спробую проаналізувати, наскільки обставини формування ідентифікації з агресором відповідають становищу українського села в 1932–1933 роках.

У 2003–2008 роках дослідницька група Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка провела обстеження 1000 громадян України, яким у 1932–1933 роках виповнилося від 1 до 7 років. 500 із них жили на українських теренах, де був Голодомор (перша група), і 500 – мешкали на українській етнічній території, яку Голодомор не зачепив (друга група). І, як не дивно, саме для групи опитаних, які належать до покоління 1920–1930-х й на собі відчули, що таке Голодомор, найбільше властиві наступні риси:

- “Наявність радянських стереотипів («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом», радянська однастайність, вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму»)» (вони виявлені у 75 % респондентів, які пережили Голодомор; у контрольній групі людей, які не зазнали травми геноцидом, із таким набором “цінностей” – 23 % опитаних);
- “Відчуття відчуженості від України та її національних інтересів” (63 % опитаних у групі потерпілих від Голодомору та 7 % у контрольній групі);
- “Наявність українофобських настановлень” (63 % опитаних у групі потерпілих від Голодомору та 3 % у контрольній групі) [25].

Нажаль, у цій вибірці представлені лише люди, які в роки Голодомору були дітьми. Більшість із них, стверджують дослідники, на все життя зберегли дуже яскраві, емоційні спогади про ті події. На жаль, наразі немає досліджень, які би показали, як геноцид вплинув на дорослих людей, які в 1933-му були вже сформованими особистостями.

На нашу думку, в основі цих культурно-світоглядних змін лежить захисний психологічний механізм, відомий під назвою “ідентифікація з агресором”. Ідентифікація з агресором – це неусвідомлений перенос суб'єктом на себе рис характеру, світоглядних цінностей та поведінки свого мучителя. Про феномен ідентифікації з агресором на початку ХХ століття писала дитячий психолог А. Фройд [38]. Згодом цим явищем зацікавився польський психіатр А. Кемпінський. Потрапивши в німецький концтабір у якості в'язня, вчений був вражений ідеологічною перебудовою частини в'язнів, які наслідували поведінку “есес” [16]. На подібні прояви в німецькому концтаборі звертав увагу й американський психіатр Б. Беттельгейм [4].

Найбільше про “любов” жертви до агресора заговорили після захоплення заручників у стокгольмському банку в 1973 році. Звільнені поліцією заручники виявили ворожість до поліції та дивну прихильність до терористів, які кілька днів тримали їх у полоні, погрожуючи розправою. Саме тоді криміналіст Н.Біджерот ввів в ужиток термін “стокгольмський синдром” для позначення травматичної психологічної залежності, яка виникає між заручниками та терористами [1].

Пізніше поняття “стокгольмський синдром” було поширене також на інші групи постраждалих з ознаками травматичної залежності від агресора: повій, які діють під “захистом” сутенерів, учасників тоталітарних релігійних культів, цивільних осіб у комуністичному Китаї, які стали жертвами “промивання мізків” [43], жінок, які були жертвами насильства та жертв-військовополонених [12], дітей, які постраждали від жорстокого поводження [36] тощо. Для позначення травматичної психологічної залежності в широкому розумінні, стосовно різних суспільних груп, а не лише заручників, американський психолог Д. Грегем пропонує використовувати уточнений термін – “соціальний стокгольмський синдром” [43].

Д. Грегем виділяє дев'ять основних індикаторів, які можуть свідчити про наявність “стокгольмського синдрому”: жертва продовжує переживати психотравму або має ознаки посттравматичного стресового розладу (знижена самооцінка, страхи, нав'язливі думки, жажливі сновидіння, психосоматичні захворювання тощо); жертва відчуває прив'язаність до агресора, яку вона розуміє як любов; жертва надмірно вдячна агресору за маленьку доброту; жертва заперечує факти насильства над собою

або знаходить виправдання для агресора; жертва зосереджена на потребах агресора й намагається йому догодити, нехтуючи власними інтересами; жертві бракує власної самосвідомості, вона оцінює світ відповідно до системи цінностей свого кривдника; людей, які намагаються вивести жертву з-під контролю агресора, вона сприймає як “поганих”; жертві важко розлучатися з агресором навіть після того, як він втратив над нею реальну владу; навіть дізнавшись, що агресор помер або посаджений у в'язницю, жертва не допускає нелояльних думок щодо нього, вона вірить, що він може повернутися по неї [43].

Психодинаміка формування травматичного зв'язку з кривдником виглядає наступним чином. Жертва пробує зрозуміти логіку агресора, щоби не дратувати його та збільшити свої шанси на виживання. Вона зосереджується на його способі мислення та потребах. Оскільки в умовах загрози життю стимул до такого пізнання дуже великий, а завдання полягає в тому, щоби якнайкраще зрозуміти агресора, а не скласти своє критичне уявлення про його світогляд, засвоєння жертвою чужих цінностей відбувається швидко, некритично та непомітно для неї. Вона справді починає розуміти, чому злочинець ненавидить поліцію, її рідних або лікарів, які намагаються звільнити жертву від влади агресора. Сприймаючи світ (і себе в ньому) очима агресора, жертва починає відчувати, що його зловживання стосовно неї “заслужені”, у неї виникає відчуття провини, автоагресія тощо. Цікаво, що навіть після ув'язнення або смерті кривдника жертва може зберігати його систему цінностей або окремі її елементи [43].

Один з дослідників інциденту в Стокгольмі, професор Ф. Охберг наголошує важливу роль регресії в формуванні емоційної прив'язаності жертви до агресора. Регресія – це захисний психічний механізм, який характеризується поверненням людини на попередню стадію розвитку. Коли людина відчуває, що опинилася на порозі смерті, вона переживає регресію до рівня немовляти – почувається такою ж беззахисною, несамостійною. Її розум не здатний до критичного осмислення дійсності. Якщо в момент очікування смерті агресор несподівано виявляє хоч найменшу “доброту”, надає жертві допомогу, подає надію на порятунок, на нього накладається образ батька та захисника з усіма належними емоційними нашаруваннями [44]. Крім того, виникнення травматичного зв'язку може залежати від таких факторів, як вік, стать, попередній травматичний досвід та психічна стійкість постраждалого, поведінка агресора, тривалість та інтенсивність їх взаємодії тощо [43].

Дослідники виділяють чотири умови, які сприяють виникненню “стокгольмського синдрому”: 1) сприйнята загроза фізичному та психологічному виживанню; 2) сприйнята маленька доброта, яку виявляє агресор (періодичний характер насильства); 3) ізоляція жертви; 4) сприйняття дійсності “очима агресора” [43; 42; 41]. Можна з певністю сказати, що ці умови були присутні в житті українських селян у 1932 - 1933 роках.

1. *Сприйнята загроза фізичному та психологічному виживанню.* Наприкінці 1920-х агресія більшовицької влади набувала різноманітних форм: колективізація, розкуркулення, репресії, конфіскація майна та харчів... Вилучення продуктів призвело до масового голоду. Люди переживали страшні муки голоду, ставали свідками смертей близьких та рідних, бачили на вулицях трупи померлих. Випадки канібалізму є яскравою ознакою регресії, вони засвідчують крайній стан фізичного та психічного виснаження селян. Показником критичного стану суспільної свідомості є також самогубства, які в роки Голодомору стали поширеним явищем [35; 24].

2. *Сприйнята доброта агресора (періодичний характер насильства).* Дослідники відзначають, що якою б маленькою не була “доброта”, вона стає для жертви сигналом про можливість взаємодії з агресором. Внаслідок “пізнавальних викривлень”, спричинених бажанням жертви уникнути безнадії, “доброта”, яку б у звичайних умовах людина й не помітила, у ситуації насильства сприймається як значима та важлива [43]. Криваві події більшовицької окупації України на початку 1920-х засвідчили здатність агресора убивати, але політика “коренізації” та НЕП дали можливість селянам почувати себе вільніше, розвинути свої господарства. Подальші репресії проти одноосібників, розкуркулення та Голодомор загнали селян в кут безвиході, однак, починаючи з 15 березня 1933 року, коли колгоспи мали розпочинати весняні польові роботи, влада почала вживати заходів для відживлення “трудових ресурсів”: у колгоспах селянам видавали трохи їжі, в окремих місцевостях влаштовували медпункти, де підгодовували знесилених людей [20, с. 294], деякі райони отримали харчову позику для підтримання дітей та хворих [26]. Безрозмірну “продрозкладку” замінили фіксованим податком, а колгоспам та одноосібникам дозволили продавати вироблену продукцію, яка залишалася після здачі державної норми, за ринковим цінами [11, с. 322–333]. Згодом влада почала організовувати з'їзди колгоспників-ударників, під час яких селяни отримували продуктові винагороди, й це справляло на них сильне враження [10, с. 298–299].

3. *Ізоляція жертви.* Ізоляція людини від підтримки близьких та рідних, неможливість порівняти інформацію, отриману з різних джерел, – одна з найважливіших умов ефективного “промивання мізків”. Під час Голодомору села, які належали до колгоспів, занесених на “чорні дошки”, були фізично ізольовані загороджувальними військовими загонами, а селян, які зуміли втекти в міста, лави та знову повертали в голодні села. Від взаємодії з односельцями були фізично ізольовані в таборах і тюрмах носії антибільшовицького світогляду. А таких людей було чимало, адже в 1930-му році

в Україні було зафіксовано близько 4 тисяч повстань, у яких взяли участь мільйон осіб [32]. Функцію ізоляції та дезорієнтації виконувало позбавлення селян звичного побутового середовища та способу життя під час колективізації.

4. *Сприйняття дійсності “очима агресора”*. Ідеологічна обробка українських селян забезпечувалася цензурою радянських ЗМІ. Від впливу “буржуазного” Заходу Україна була ізольована. Радянську агітацію та політінформацію в селах проводили “активісти” й місцева влада, організовуючи мітинги та збори трудових колективів колгоспників, антирелігійні кампанії, влаштовуючи “клуби” в приміщеннях колишніх церков. Родова пам’ять заможних родин також піддавалася репресіям. Переписувались підручники з історії. За Сталіна радянське суспільство перейшло на новий час, минуле відтепер існувало ніби в іншому вимірі. Після постанови ЦК УКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року, де Й. Сталін звинуватив “націоналістів” у саботажі хлібозаготівель [27], почалося згортання українізації та посилення зросійщення.

Саме в цей період, коли тривали судові процеси над “шкідниками” в аграрному секторі [20, с. 299] та набирала силу друга хвиля репресій проти української інтелігенції, влада проявила маленьку “доброту”, вживаючи заходів до подолання “наслідків голоду”. За цих обставин, на думку дослідників М. Обушного та Т. Воропаєвої, на підсвідомому рівні в частини голодних людей утворився “смысловий вузол”: українська мова та культура = голодна смерть [25]. Влада перетворилася на добродія, якому селяни були вдячні за припинення агресії, а переміщений гнів спрямувався на тих, хто чинив опір радянській системі – на “куркулів” та “українських буржуазних націоналістів”.

“Зростає усвідомлення людей, у тому числі голодуючих, що вихід зі становища, перш за все виконати весняну сівбу. Злоба проти ледацюг та крадіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінний колгоспник міркує так: нехай гине з голоду ледацюга та крадій, який прирік мене на півголодне існування. Ми ж як-небудь перебер’ємося, більше ледарювання та крадіяства не допустимо...” – звітував 12 березня 1933 року до ЦК КП(б)У нарком землеробства УРСР О. Одинцов, оглянувши кілька сіл в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах на Київщині, де з перших рук отримав інформацію про численні випадки канібалізму та різноманітні прояви харчової регресії [31, с. 178–181].

Подібні спостереження занотував у книзі спогадів Д. Гойченко, який не раз відвідував колгоспи до та після Голодомору й зауважив різку зміну в настроях колгоспників навесні 1933 року [10, с. 300–301]. Побувавши в цей час у рідному селі, журналіст А. Галан був обурений тим, що частина селян “забула”, “подарувала” владі події 1932–1933 років [9, с. 139–140]. На думку дослідниці наслідків трагедії психолога Л. Найдьонові, у період Голодомору населення України “перебувало в стані, близькому до повного психічного зламу” [24].

На нашу думку, для частини селян цей злам призвів до виникнення травматичної залежності від агресора, деформації їхнього світосприйняття, системи цінностей, моделей поведінки та засвоєння невластивих традиційній українській культурі радянських “цінностей”, зокрема, страху перед вживанням української мови та прагнення змінити свою національну приналежність. Важливо також зазначити, що частина з них передали новонабуту систему цінностей своїм дітям та онукам. За даними О. Воловича та Т. Воропаєвої, 28 % сучасних російськомовних громадян нашої держави живуть зі зміненою (російською) ідентичністю, хоча батьки (один чи обоє) їх були українцями [7]. За результатами американського дослідження понад 4 тисяч 700 випадків захоплення заручників, ознаки стокгольмського синдрому зафіксовано лише в 27 % постраждалих. Решта заручників виявилися стійкими до “харизми” агресора [42]. Можемо припустити, що кількість постраждалих від Голодомору українських селян, які мали ознаки ідентифікації з агресором, співвідносна з цими відсотками.

Література

1. Бартол К. Захват заложников [Електронний ресурс] / Бартол К. // Психология криминального поведения. — Режим доступу : http://books.google.com.ua/books?id=0IAFwAgNdxMC&pg=PA289&redir_esc=y#v=onepage&q&f=true
2. Білошапка В. Голодомор 1932-1933 : Олександрівський вимір / Білошапка В., Петренко І. — Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2006. — 296 с.
3. Бобрович В. Страх и любовь : стокгольмский синдром сталинизма [Електронний ресурс] / Бобрович В. — Режим доступу : <http://nmnby.eu/news/analytics/2647.html>
4. Беттельхейм Б. Люди в концлагере [Електронний ресурс] / Беттельхейм Б. // Чернявская А. Психология господства и подчинения : Хрестоматия. — Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Chem/05.php
5. Бута М.М., 1926 р.н., свідчення про розкуркулення та Голодомор в селищі Підгороднє Дніпропетровської області. Аудіозапис // Особистий архів автора. — С. 1–10.
6. Витяг із постанови Київського обкому КП(б)У про розгортання комерційної торгівлі хлібом у Києві. 23 березня 1933 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Projekt/32-33/Opubl/Kiev/Obkom/230333.htm>
7. Волович О. Проблеми самоідентифікації російськомовних українців [Електронний ресурс] / Волович О., Воропаєва Т. — Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/12_Volovich.pdf
8. Гавришко М. Нова амнезія Голодомору по-українськи [Електронний ресурс] / Гавришко М. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/11/23/5595/>
9. Галан А. Будні советського журналіста / Галан А. — Буенос-Айрес : Перемога, 1956. — 208 с.
10. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля / Гойченко Д. — К. : “А-ба-ба-га-ла-ма-га”, 2012. — 399 с.

11. Гриневич В. Неприборкане різноголосся : Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. / Гриневич В. — Київ: Дніпропетровськ, "Ліра", 2012. — 508 с.
12. Диксон Д. Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин [Електронний ресурс] / Диксон Д. — Режим доступу : http://www.dorogaksvobode.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=129:--l-----r&catid=51:2009-06-11-14-44-57&Itemid=167
13. Доповідні записки про "викриття" радянськими спецслужбами контрреволюційних організацій в сільському господарстві України. 1930 — 1935 рр. Галузевий державний архів Служби безпеки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Proekt/32-33/Arhiv/Sekret/F16-op28-spr5/17.htm>
14. Скельчик С. Імперія пам'яті : російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Єкельчик С. — К. : Критика, 2008. — 304 с.
15. Зайченка Г.Т., 1927 р. н., із села Орлівщина Новомосковського району Дніпропетровської області, свідчення про Голодомор // Особистий архів І. Реви. — С. 1 — 9.
16. Кемпинский, Антоний : (про нього) [Електронний ресурс] / — Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D0%BC%D0%BF%D0%B8%D0%BD%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%B9
17. Козицький А. В українців синдром зґвалтованої жінки [Електронний ресурс] / Козицький А. — Режим доступу : http://tvi.ua/v_ukrainciv_sindrom_zgvaltovanoi_zhinki?page=2
18. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) / Козицький А. — К. : Літопис, 2012. — 608 с.
19. Конарева Л. Апокаліпсис українського народу [Електронний ресурс] / Конарева Л. — Режим доступу : <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/apokalipsis-ukrayinskogo-narodu/>
20. Конквест Р. Жнива скорботи : радянська колективізація і Голодомор / Конквест Р. — К. : Либідь, 1993. — 383 с.
21. Лащенко О. Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію [Електронний ресурс] / Лащенко О. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24401563.html>
22. Макогон П. Свідок : спогади про голод 33-го року [Електронний ресурс] / Макогон П. — Торонто : Anabasis magazine, 1983. — Режим доступу : <http://diasporiana.org.ua/memuari/1911-makogon-f-svidok-srogadi-pro-golod-33-go-roku/>
23. Малкина-Пых И. Психология поведения жертвы. Справочник практического психолога / Малкина-Пых И. — Москва : Эксмо, 2006. — 1008 с.
24. Найдьонова Л. Голодомор : Страждання, спричинені політичною технологією [Електронний ресурс] / Найдьонова Л. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2009_9/Naidenova.htm
25. Обушний М. Голодомор 1932-1933 рр., у політико-психологічному ракурсі [Електронний ресурс] / Обушний М., Воропаєва Т. — Режим доступу : <http://beztahoo.narod.ru/aspecty.html>
26. Постанова бюро Київського обкому КП(б)У про харчову позику Богуславському району. 11 квітня 1933 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Proekt/32-33/Opubl/Kiev/Obkom/110433-1.htm>
27. Постанова ЦК УКП(б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі, та Західній області. 14 грудня 1932 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Proekt/32-33/Opubl/VKP/Postanovy/141232.htm>
28. Рева І. Непробачений гріх Голодомору [Електронний ресурс] / Рева І. — Режим доступу : <http://exp21.com.ua/investigation/1069.htm>
29. Рослюк С. Розуміти наслідки Голодомору. Українське жайття 1932–1933 років : психологічні наслідки і психотерапевтичні аспекти [Електронний ресурс] / Рослюк С. — Режим доступу : http://www.lvivpost.net/component/option,com_comprofiler/task,userProfile/user,141/Itemid,490/
30. Саган О. Стокгольмський синдром "фатально закодованих" українців [Електронний ресурс] / Саган О. — Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/history/15144-stokgolmskij-sindrom-fatalno-zakodovanih-ukrayinciv.html>
31. Совершенно секретно. 14.III.1933. Политбюро ЦК КП(б)У т. Косиору // Чорна книга України : 3б. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд. ред. Ф. Зубанича. — К. : Просвіта, 1998. — 784 с.
32. Солодзько П. "Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн. українців" : інтерв'ю з Л. Гриневич [Електронний ресурс] / Солодзько П. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/22/55682/>
33. Сорокин П. Голод и идеология общества [Електронний ресурс] / Сорокин П. // Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь. — Москва : Academia & LVS, 2003. — Режим доступу : <http://padabum.com/d.php?id=32964>
34. Сорокин П. Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь [Електронний ресурс] / Сорокин П. — Москва : Academia & LVS, 2003. — Режим доступу : <http://padabum.com/d.php?id=32964>
35. Стасюк О. Трансформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : автореф. дис. [Електронний ресурс] / Стасюк О. — Режим доступу : <http://www.ucrainica.com.ua/downloads/?pub=666>
36. Тунтуєва С. Посттравматичний стресовий розлад та «стокгольмський синдром» як складові соціально-психологічного портрету жінок, постраждалих від насильства в сім'ї [Електронний ресурс] / Тунтуєва С. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vchdpu/red/2011_84/Tunt.pdf
37. Українці страждають на "стокгольмський синдром", – політолог [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2010/02/18/217490>
38. Фрейд А. Идентификация с агрессором [Електронний ресурс] / Фрейд А. // Психология Я и защитные механизмы. — Режим доступу : http://royallib.ru/read/freyd_anna/psihologiya_ya_i_zashchitnie_mehanizmi.html#168397
39. Шкварчук В. Голодомор 1932-33 годов на Черниговщине [Електронний ресурс] / Шкварчук В. — Режим доступу : www.siver-litopis.cn.ua/rab/shkvarch/golod_sh.doc
40. Ят. Любовь к совку [Електронний ресурс] / Ят. — Режим доступу : <http://blog.i.ua/user/2151380/857205/>
41. Carver J. Love and Stockholm Syndrome : The Mystery of Loving an Abuser [Електронний ресурс] / Carver J. — Режим доступу : <http://counsellingresource.com/quizzes/stockholm/index.html>
42. Fabrique N. Understanding Stockholm Syndrome [Електронний ресурс] / Fabrique N., Romano S., Vecchi G., Van Hasselt V. — Режим доступу : <http://www.fbi.gov/stats-services/publications/law-enforcement-bulletin/2007-pdfs/july07leb.pdf>
43. Graham D. Loving to Survive : Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives [Електронний ресурс] / Graham D., Rawlings E., Rigsby R. — Режим доступу : <http://199.91.153.15/lc81a9p19nhg/nx49130ws374b49/Loving+to+Survive+-+Graham.pdf>
44. Ochberg F. The Ties That Bind Captive to Captor [Електронний ресурс] / Ochberg F. — Режим доступу : <http://articles.latimes.com/2005/apr/08/opinion/oe-ochberg8>